

Esengü Bitig
Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı
T. Karaayak – U. Uzunkaya 2021: 619-629

*Zühal Hanım'a uzun, sağlıklı, huzurlu
ve bol okur - yazarlı günler dileğimle*

MEHMET ÖLMEZ* (İstanbul)

En Eski Türkçedeki *biti-*, *bitig* ve *bitigüçi* Sözcükleri Hakkında**

0. Yukarıdaki başlığa göre söz konusu kelimeleri ele alacağım düşünülebilir. Tam olarak değilse de bunlardan bir kısmı aşağıdaki yazıda yer alacak. Ancak bu yazıda sadece anılan kelimeler – kavramlarla ilgili konular kısaca işlenecektir.

Çin'in kuzeyinde yaşayan atlı göçebe kavimlerin dillerine ait veriler Çince kadar çok eskiye gitmese de günümüzden 1300 yıl öncesine uzanmaktadır. Çince kaynaklarda 匈奴 Xiongnu (→ Pulleyblank 01, s. 60; Luo s. 519), Avrupa kaynaklarında Asya Hunları olarak bilinen kavimler federasyonundan bugüne bir belge ulaşmadığı gibi dillerinin hangi dil olduğuna dair kesin bir belge yoktur. Bugün sadece Hunların 單于 Shanyu'sünün adı, Modu 冒頓 bilinir (Luo s. 521). Bugün Moğolca *bagatur* 'hero' ile birleştirilen kelime Clauson'a göre Türkçedir (s. 313b). Yine Çince kaynaklarda Jie 羯 diline ait olduğu kaydedilen bir beyit de çoğu araştırmacı tarafından Xiongnulara ait kabul edilirken (→ Boodberg), bazılarınca da Yenisey dillerine ait kabul edilir (Vovin, 2000). Kuzeyli kavimlere ait ilk kelimeler Xiongnuların torunları olduğu düşünülen Toba Wei devletinden kalma unvanlardır (AD 386-534, → Boodberg).

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, olmez.mehmet@gmail.com

** Söz konusu makalenin yazım sürecinde görüş alışverişinde bulunduğum, bazı konuları tartıştığım meslektaşım Yorgos Dedes'e teşekkürü bir borç bilirim.

01. Türkçeye gelince, Türklerde yazı yazmanın, yazı kültürünün tarihi şu anki bilgilerimize göre en az 1500 yıl geriye gitmektedir. Üzerinde tarih bulunan, Türklerce yazılan en eski belge, anıt Bugut yazıtıdır. 582 tarihli ve iki dilli olan yazıt ilk Türk kağanlığından Doğu Türk Kağanlığından kalmıştır (Klyaçtorniy - Livşits). Üç yüzü Soğudca ve bir yüzü Moğolca olan yazıtla ilgili ilk çözümler 1970'ler, son çalışmalar ise 2019'a dayanmaktadır (→ Yutaka 2019, Maue 2019, Vovin 2019, Ölmez 2019). Türklere ait bilinen en eski yazılı metin olan söz konusu Bugut Yazıtı Birinci Doğu Türk Kağanlığından (→ 突厥 *tujue*, 552 -630) kalmış olup üç yüzü Soğudca ve bir yüzü 'Para-Mongol', yani bir tür Moğol dilinde yazılmıştır (Vovin 2019). Bozkırdaki bilinen ilk yazıt olan Bugut'u 600 yıllarının başına tarihlenebilen yine Para-Mongol Khüis Tolgoi izler (Vovin 2018, Maue 2018).

Türklerden kalma, Türkçe ve Türklere özgü bir alfabeyle yazılan ilk yazıt İkinci Doğu Türk Kağanlığından (→ 突厥 *tujue*, 682-744) kalan Kül Tëgin yazıtıdır (732). Öte yandan içerdiği tarihî olaylar dolayısıyla yaygın görüş Tunyukuk yazıtının Kapgan Kağan sonrası, Bilge Kağan yönetimin ilk yıllarında dikildiği yolundadır. Moğolistan coğrafyasında Türk Kağanlıklarından kalma, bilinen, kapsamlı beş yazıt vardır. 'Türk' adıyla bilinen kavimden önce bu bölgede yaşayan kavimlerden yalnızca kaya resimleri veya çeşitli taşlara resmedilmiş hayvan figürleri, çoğunlukla da geyik tasvirleri vardır, yazılı bir belge yoktur. Bu bölgede 'yazmak' ve 'yazı, yazıt' sözlerini bir ana dilde ilk defa işte bu yazıtlarda, İkinci Doğu Türk Kağanlığından kalma yazıtlarda görürüz.

Türklerde yazı ve yazı kültürü üzerine aşağıda metin içerisinde anılan çalışmaların dışında şu çalışmalara da bakılmalıdır: W.-E. Scharlipp, *Türkische Sprache arabische Schrift* (1995); A. Bodrogligeti, "Turkish Terms connected with Books" (1965); Michael C. Brose, "Uyghur Technologists of Writing and Literacy in Mongol China" (2005).

02. Eski Türk Yazıtlarında Görülen 'Yazmak'

biti- 'yazmak'. Yazıtlarda görülen ve 'yazmak' ile ilgili her tür etkinliğin ifade edildiği fiildir. Gerçekte Çin. 筆 *bi* 'yazı fırçası // writing brush; pencil' ve Türkçe *+i-* ekiyle oluşmuş bir fiildir (Gabain § 85; Tekin § 3.112, 4°, s. 108;

Clauson XLIV). İlk defa Küli Çor, Kül Tegin, Bilge Kağan ve Ongi yazıtlarında görülür. Tunyukuk yazıtında ise sadece bir kez *bitit-* fiili ile karşılaşılır (Örnekler için → Ölmez 2015).

Bugünkü 筆 *bi* sözü o dönem söz sonu ünsüzle bitmektedir: Eski – Orta Çince ve Son Dönem Orta Çince *pit* (Clauson 299b; Pulleyblank 1991, p. 33 EMC ve LMC *pit*, **pit*, **pjit*; Baxter –Sagart 2014 *pit*) sözüdür. Yazma eyleminin Çince bir isim köküne dayanması, yazı yazma geleneğinin Çin ile yakın etkileşimini ortaya koyar.

Sekizinci yüzyıldan itibaren hem Eski hem de Orta Türkçede ‘yazmak’ karşılığında yaygın olarak kullanılan fiildir. Daha sonraları en başta Oğuz grubu Türk dillerinde, sonraları Orta Asya İslamî Türk dillerinde onun yerini *yaz-*, Moğol kültür çevresinde yer alan dillerde ise *biti-* fiilinin Moğolcalaşmış şekli olan *biçi-/biji-* almıştır.

Çin kültür çevresinde işte bu ‘fırça’ ile yazılan yazı türü söz konusu iken bozkırlardaki yazıtlarda bir keski (veya benzeri bir kalem) ile ‘yazmak’ söz konusudur. İşte bu sebeple de yazıtlarda *toki-* ‘vurmak, dövmek, ezmek // to hit, strike, beat’ sözünden türemiş *tokit-* ‘yazdırtmak, kazıtmak; diktirmek, çaktırmak; yontturmak // to have inscribed, have engraved’ (*taşka tokit-* ‘taşa kazıtmak’) yanı sıra *ur-* ‘koymak, yerleştirmek, kazımak // to hit, strike; inscribe; place, put’ ile *urtur-* ‘to have inscribed, have engraved’ fiilleri de vardır. Ancak bu fiillerden hiçbirisinin de *bitigmä* gibi ‘participle’ veya ‘nomen actoris’ şekli yoktur: *él tutsıkuın bonta urtum* ‘devleti yöneteceğini burada yazdım (kaydettim)’ Kül Tegin yazıtı, güney yüzü 10. satır ile Bilge Kagan yazıtı kuzey yüzü 8. satırlar; *bitigin bo urdı* ‘yazıtını (yazıt taşı) bu kaydetti’ Tes yazıtı, güney yüzü 3. satır; *könülteki savımın urturtum* ‘aklımdaki sözleri kaydettirdim’ Kül Tegin yazıtı, güney yüzütü 12. satır, Bilge Kagan yazıtı kuzey yüzü 14. satır.

Öte yandan ‘yazıt’ için *biti-* fiilinden türemiş olan *bitig* kullanılmaktadır. *bitig*, Moğolstanda kayalara, dikili taşlara yazılan her tür metin, yazılı olan her şey kullanılmaktadır. 10. yüzyıl ve sonrasında ‘kağıda yazılı olan her şey; mektup, kitap vb.’ anlamlarını da kazanır; ‘yazıt taşı, abide’ için *benğü taş*

(‘eternal stone’) sözü kullanılır: *benğü taşka urtum* ‘ebedi taşa kaydettim’ Kül Tegin yazıtı, güney yüzü 11. satır, Bilge Kagan yazıtı, kuzey yüzü 8. satır.

Uygurca metinlerdeki *biti-* örnekleri için → DTS, Clauson, Ölmez 2020 ve Ölmez 2021.

03. Eski Türk Yazıtlarında Görülen ‘Yazı’

bitig: Başlangıçtan itibaren bütün Türkçe belgelerde, kağıda yazılı belgeler dahi (Turfan ve Dunhuang), ‘yazmak’ anlamındaki *biti-* (↑→ *biti-*) fiilinden türetilmiş olan *bitig* kullanılır. Yukarıda da değinildiği üzere *bitig* ‘yazılı olan her şey’ anlamında, yazılı olan her şey kastedilerek kullanılmıştır (OTWF 184); özellikle Moğol dönemi Hoço Uygur hanlığı döneminde ‘vesika, belge’ anlamı kazanmıştır; aslında Moğolistan’daki Uygur yazıtlarında *belgü* ‘belge, vesika’ sözüyle beraber *belgü bitig ~ bitig belgü* bir ölçüde bu anlamı da taşır. Buddhist metinlerde *sūtra* yerine de kullanılır, hatta bazen *nom* ile birlikte *nom bitig* de (Lehrtexte) görülür. İlk kullanıldığı dönemdeki anlamı, Moğolistan’da ‘kitabe, yazıt’tır: 8-9. yüzyıllar, tarihi kesin olan ilk yazıt Kül Tegin olup 732 Ağustos’undandır.

Moğolistan bozkırlarından Turfan bölgesine (= Xinjiang) göç eden Uygurlarlar ile Müslüman Orta Asya Türklerinin dilinde *bitig* ‘kitap, yazı’ anlamlarını da kazanır (9. yy. ve sonrası). *bitig taş* ‘memorial stone’ (8-9. yy.), ‘scripture; book; letter’ (9-12. yy. ve sonrası).

Kökeni ise yazı yazma kültürünün Türkler arasında yaygınlaşması konusunda önemli bir ipucu verir: *biti-* ‘yazmak, hakketmek’ ↑ *biti-*.

bitig taş êtgüçi (...) *çañ señün kelti* ‘yazıt ustası (...) general Chang geldi KT Kuzey 13; *bonça bitig bitigme* ‘(...) bunca yazıyı yazan’ KT güney doğu; *bilge kagan bitigin bitidim* ‘Bilge Kağan yazıtını hakkettim’ BK güney doğu; *belgümin bitigimin anta yaratıtdım* ‘nişanımı yazıtımı orada hazırlattım’ MÇ doğu 8, doğu 9.

Uygurca metinlerdeki *bitig* örnekleri için DTS, Clauson, Ölmez 2020 ve Ölmez 2021.

04. Eski Türk Yazıtlarında Görülen ‘Yazıcı’

bitigme ‘yazan, yazıcı, hakkâk’ (katip, sekreter) karşılığında Runik harfli Türkçe yazıtlarda, en eski Türkçede görülen söz **bitigme**’dir. Bu söz *biti-* ‘yazmak’ fiiline getirilen *-gme* ‘sıfat fiil / participle’ ekiyle oluşturulmuştur (→ Tekin 1968).

Yazıtları taşa hakmeden kişi bir prens olup yaptığı işin adını ‘katiplik, yazıcılık’, kendisini de ‘katip, yazıcı olarak’ adlandırmamış ‘yazan’ olarak tanımlamıştır: *bitigme*, 682 – 840 yılları arasındaki Türk (= 突厥 *tujue*) ve Uygur (= 回鶻 *huihu*, 744-840) kağanlığına ait yazıtlarda toplam üç defa görülür: **bo bitig bitigme** ‘bu yazıyı yazan’, **bonça bitig bitigme** ‘bunca yazıyı yazan’, .../ **bitigme**. Türkçe yazılmış yazıtlarda ‘yazmak’la ilgili faaliyet esas olarak *biti-* ‘yazmak, hakketmek’ fiili ve **bitig** ‘yazılmış, yazı’ sözü ile (her biri de 12şer kez görülür). Yazıtlarda bu konuda tam bir ismi fail ‘nomen actoris’ten ziyade sıfatfiilli bir şekil olan **bitigme** görülür; öte yandan **bitigme** Uygurca metinlerde görülmez.

05. Eski Uygurcada Görülen ‘Yazıcı’

05.1. *bitigüçi*

Eyleyici adı (ismi fail / Nomen actoris) eki almış ilk şekil bozkır sonrası, kuzeybatı Çin’de, Turfan, Beşbalık ve Aksu bölgesinde gelişen Uygur yazı kültürü içerisinde görülür:

bitigüçi ‘yazan, yazıcı; müstensih’

güivu atl(ı)g beg tsauşo bitigüçiler .../ HT IX 806.

kèn ol ok bitigüçi fabşika okıtdı ‘sonra o müstensih üstada okuttu’ HT X 526.

Turfan bölgesi Uygurca metinlerden önce, örneğin Moğolistan’daki yazıtlarda **-gUÇI** ile kurulmuş ‘yazıcı’ sözü görülmez. Ancak Uygurcada görülen bu **bitigüçi** sözü çok yaygın değildir. Tespit edebildiğim kadarıyla yalnızca yukarıdaki iki kaynaktan görülür. **-gUÇI** için bk. Gabain 1974 § 115; Tekin 1968 § 3.113, °12 / p. 112, 3.2811 / p. 175; Clauson XL.

05.2. bitkeçi (~ bitkeçi , bitgeçi , bêtgeçi , bêtkeçi , pitkeçi , pêtkaçi) 筆記, 筆記人

Hoço Uygurlarının yaşadığı bölge çok kültürlü, çok dilli bir bölgedir. Toharlar, Sakalar, Çinliler, Tibetliler, Süryaniler, 13. yüzyıldan sonra da Moğollar bu bölgede yaşıyordu. İşte Uygurlar ‘katip, yazıcı’ için Mezopotamya’dan gelen yeni komşuları Süryanilerden (Nesturi rahipleri) ‘kitap, yazılı olan şey’ anlamındaki *peṭqā* (~ *pesqā*), *peṭqā* sözünü öğrenmişler ve Türkçe +çI eki ile ‘yazıcı, katip anlamında yeni bir söz, **bitkeçi** sözünü türetmişlerdir, kelime farklı çalışmalarda farklı şekilde transkripsiyonlanmıştır (Gabain 1964: 187; Erdal 1991, p. 113; Gabain 1974 330a; +çI için bk. Gabain 1974 § 47; Tekin 1968 § 3.111, °6 / p. 104; Clauson XLIII; Erdal 1991 § 2.75)

agd[uk y]aṅi pêtkeçi tenlep (Manichaica I: 21-22)

maṅa agduk karı petkaçi m(a)r işuy(a)zd (Manichaica I, 382/19)

(...) **bitgeçi seṅün** (...) Moriyasu 1991: 189, 4. satır (Moriyasu 2004: 229, 4. Satır)

iş ayguçı bitkeçileri inçgeleyü (...) **körüp** „seine (d. h. des Höllenfürsten) diensthabenden Schreiber schauen sorgfältig (...)“ Zieme2011 (Röhrborn 2017, s. 80’dan)

bo açarılarta taş tsaubunçı pêtkeçi HT VI 539

[şastr nomlarıg ötgür]m[i]ş ked pêtkeçilerke (...) BT 25 0133

bêtkeçiler uluḡı HT VIII 1551, 1546, HT IX 49 (49. Açıklama)

t(e)rk tavrak bitkeçini okıp ötünüp Apok 230

antak(t)ya ok bitkeçini ötünüp Apok 242

bitkeçini oqudıp t/... Apok 377

bitkeçi körümçi TT VI (Clauson 304a)

men baçak turmuş bitkeçi êlke bodunka üç kata inçge ayıtıp bitidim SUK

yarguçısı bitkeçisi barça tolu tükellig InsIduq;

bêtigeçi oḡlan Man,

Ayrıca → Yos (Anm. 130), Sıngqu, ColSäk, Zieme - TDAYB 1977 (s. 79, dipnot 26), ‘Scribe, copiste’ HamTouen, HamKP → PfahlInsc, InsIduq, MzuO II ve Erdal 1991:113. (Burada anılmayan kısaltmalar ve karşılıkları için Uygurca yayınlar için → Ölmez 2020)

06. Eski Uygurca Sonrası *biti-* ile Kurulan ‘Yazıcı’

Buddhist Uygur metinleri sonrası *bitkeçi* görülmez, onun yerine hem İslami dönem metinlerde (KB; DLT) hem de Moğol dönemi Uygur hukuk belgelerinde de *bitigçi* yaygın şekilde görülür. KB, DLT ve sonrasına, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı döneminde ait örnekler ayrı bir çalışmanın konusudur (*Tarama Sözlüğü*’nde *bitikci* ‘kâtip’ şekline dahi yer verilir; bu ve benzeri şekiller daha sonra ele alınacaktır, c. II, s. 619). Burada İslamî dönem metinlerle aynı döneme, 13. yüzyıl ve sonrasına ait Uygur hukuk metinlerinde bir örneğe yer vermekle yetineceğim:

m(e)n baçak turmuş bit(i)gçi elke bodunka üç kata inçge ayıtıp bitidim
“ben, Baçak Turmuş katip, (bunu) insanlara₂ üç defa ayrıntısıyla sorup yazdım”
W. Radloff, USp (→ Röhrborn 2010, *ayıt-* maddesi).

Clauson’da bir kez Moğolistan’daki Uygur yazıtları için yer verilen *bidigüçi* okuyuşu doğru değildir (Clauson 304a-b), Güney Sibiryâ bölgesindeki runik harfli Eski Türkçe Uybat III yazıtında bazı editörlerce *bitigçi*’ye yer verilirse de hasarlı olan yazıttaki bu okuyuş doğru olamaz (benzer görüş için yakın zamana ait → Rentzsch & Yıldız, s. 55).

Sonuç: En eski dönemde Türkçede ‘yazı’, ‘yazmak’, ‘yazılmış’, ‘yazıcı’ esas olarak *biti-* fiili ile ilişkilendirilmiş, Buddhist ve Manihaist Uygurca metinlerde bu aileye Süryanice *petka*’dan türemiş olan *bitkeçi* de (*Pi/étKeçi* ?) eklenmiştir. Sanıldığığının aksine yazıtlar döneminde ve runik harfli belgelerde *bitigçi* (*bitigci*!) hiç görülmemiştir. Söz konusu şekil ancak Arap harfli kaynaklarda ve 13. yüzyıl sonrası öteki kaynaklarda görülmüştür.

Kaynaklar ve Kısaltmaları*

Baxter, William H. and Laurent Sagart, 2014: *Baxter-Sagart Old Chinese reconstruction*, version 1.1 (20 September 2014) William H. Baxter (白一

平) and Laurent Sagart (沙加爾) order: by Mandarin and Middle Chinese. <https://ocbaxtersagart.lsa.umich.edu/BaxterSagartOCbyMandarinMC2014-09-20.pdf>.

- Bodrogligeti, András, 1965: “Turkish Terms connected with Books”, *AOH*, XVIII, 93-117.
- Boodberg, Peter A., 1936: “The Language of the T'o-Pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 1, No. 2 (Jul., 1936), pp. 167-185.
- Brose, Michael C, 2005: “Uyghur Technologists of Writing and Literacy in Mongol China”, *T'oung Pao*, c. 91, s. 396-435.
- Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Dankoff, Robert, James Kelly 1982-1985: *Maḥmūd al-Kāšyarī. Compendium of the Turkish dialects (Dīwān luyāt at-turk)*. Ed. and transl. with introduction and indices. 1-3. Harvard University.
- Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, Marcel, 1993: “The Runic Graffiti at Yar Khoto”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 1993: 87-108.
- Erdal, Marcel, 2004: *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Gabain, Annemarie von, 1964: “Alttürkische Schreibkultur und Druckerei”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus secundum, Franz Steiner: Wiesbaden, 171-191.
- Gabain, Annemarie von, 1974: *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.
- Golden, Peter B., 1992: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hamilton, James, 1986: *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. 1-2. Paris. (Fondation Singer-Polignac.)
- Hamilton, James Russell, 1998: *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (çev. Ece Korkut – İsmet Birkan), Ankara: Simurg.
- Kaçalın, Mustafa S., Mehmet Ölmez, 2019: *Dîvânu Lugâti't-Turk*, İstanbul, Kabalcı yay.

- Le Coq, Albert von, 1912: *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin. (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1911. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter. 6.) [Tıpkıbasım: *SEDTF 1*, 393-451]
- Luo Xin, 2012: “Reflections on the Appellations of Xiongnu Shanyu Titles”, *Chinese Scholars on Inner Asia*, editor: Luo Xin 羅新, Translator: Roger Covey, Bloomington: Indiana University, 519-545.
- Matsui Dai and Arakawa Shintaro, 2017: *Multilingual Source Materials of the Dunhuang Grottoes*, Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies. (in Japanese)
- Maue, Dieter, 2019: “The Brāhmī Script the Bugut Stele”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 109-119.
- Moriyasu, Takao, 1990-91: *Uiguru Manikyōshi no kenkyū. A Study of the History of Uighur Manichaeism*. Research on Some Manichaeic Materials and Their Historical Background. Ōsaka Daigaku Bungakubu Kiyō. Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University 31-32, 1-248. Ōsaka 1991. [= 2004: *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße*. Wiesbaden]
- Moriyasu Takao, Peter Zieme, 2003: “Uighur Inscriptions on the Banners from Turfan Housed in the Museum für Indische Kunst, Berlin”, Appendix to Chhaya Bhattacharya-Haesner, *Central Asian Temple Banners in the Turfan Collection of the Museum für Indische Kunst, Berlin*, Berlin: 461-474.
- Müller, F.W.K., 1915: *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*. 1. *Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672*. 2. *Die chinesische Pfahlinschrift*. Berlin. (AKPAW. Phil.-hist. Kl. 1915:3.) [Tıpkıbasım: *SEDTF 3*, 459-496]
- Ölmez, Mehmet, 2015: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu yay., Ankara (3. Baskı).
- Ölmez, Mehmet, 2019: *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, İstanbul: Kesit (2. baskı).
- Ölmez, Mehmet, 2019: “A Short History of the Bugut Inscription”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 91-96.
- Ölmez, Mehmet, 2020: *Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü*, Ankara
- Ölmez, Mehmet, [2021]: *Uygurca Sözlük*.

- Poppe, Nicholas, 1955: *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki.
- Pulleyblank, Edwin G., 1991: *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin*. Vancouver.
- Pulleyblank, Edwin, 2000: “The Hsiung-nu”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus, *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, yay. L. Bazin, Gy. Hazai, Berlin: Klaus Schwarz Verlag: 52-75.
- Radloff, Wilhelm, 1928: *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von Sergey Malov herausgegeben*. Leningrad.
- Rentzsch, Julian, Hülya Yıldız, 2020: *The Uybat Inscriptions: A Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area*, Berlin/Boston: De Gruyter.
- Róna-Tas, András, Árpád Berta, 2011: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian, Part 1: Introduction, A-K; Part 2: L-Z, Conclusions, Apparatus*, with the assistance of László Károly, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Röhrborn, Klaus, 2010: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, – Neubearbeitung – I. Verben. Band 1: *ab- – äzüglä-*, Stuttgart.
- Röhrborn, Klaus, 2015: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: *a - asvık*, Stuttgart.
- Röhrborn, Klaus, 2017: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: *aš – äžük*, Stuttgart.
- Scharlipp, Wolfgang-E., 1995: *Türkische sprache Arabische schrift. Ein Beispiel schrifthistorischer Akkulturation*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Scharlipp, Wolfgang-E., 2005: *Die alttürkische Literatur. Einführung in das vorislamische Schrifttum*, Verlag auf dem Ruffel.
- Tekin, Talat, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
- Tekin, Talat, 1993: *Hunların Dili*, Ankara: Doruk.
- Vovin, Alexander, 2000: “Did the Xiong-nu Speak a Yeniseian Language?”, *Central Asiatic Journal*, 44/1: 87-104.

- Vovin, Alexander, 2007: “Once Again on the Tabgač Language”, *Mongolian Studies*, c. 29, s. 191-206.
- Vovin, Alexander, 2019: “Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 121-134.
- Yoshida Yutaka, 2019: “Sogdian version of the Bugut Inscription revisited”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 97-108.
- Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Zieme, Peter, 1968: “Die türkischen Yosipas-Fragmente”, *MIO*, 14, 45-57.
- Zieme, Peter, 1976: “Sīngqu Sāli Tutung – Übersetzer buddhistischer Schriften ins Uigurische”, *Tractata Altaica*, eds. Walther Heissig / John Richard Krueger / Felix J. Oinas / Edmond Schütz. Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata. Wiesbaden, s. 767-775.
- Zieme, Peter, 1981: “Materialien zum uigurischen Onomasticon II”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1978-1979*, s. 81-94.
- Zieme, Peter, 1983: “Colophons to the Säkiz yükmäk yaruq”, *Altorientalische Forschungen 10*, s. 143-149.
- Zieme, Peter, 1991: *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zieme, Peter, 2004: “Von der Turfanexpedition zur Turfanedition”, *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, hrsg. von D. Durkin-Meisterernst et al. Reimer, Berlin: 13-18.
- Zieme, Peter, 2011: “Buddhistische Unterweltsberichte – alttürkische Varianten aus der Turfan-Oase” yay. Michael Knüppel / Aloïs van Tongerloo, *Life and afterlife and apocalyptic concepts in the Altaic world. Proceedings of the 43rd annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) – Château Pietersheim, Belgium, September 3–8, 2000*. Wiesbaden, 143–163.

*Gönderme olmasa da yukarıdaki çalışmalara yazım sürecinde bakılmıştır. Burada yer verilmeyen Uygurca yayınlar için → Ölmez 2020.